

KLEMATIS TILL NYTTA OCH LYST

Redan det stenåldersfolk, som uppförde påbyggnaderna vid de schweiziska sjöarna, använde rankor av skogsklematis, *Clematis vitalba*, till att förfärdiga rep. De flera meter långa och mycket sega stjälkarna utgör ett utmärkt bindmaterial.

Provinsnamn för skogsklematisen, såsom "Waldstrick", "Teufelszwirn" och "Hexenzwirn" i Bayern-Österrike, liksom det engelska "hag-rope" tyder på sådan användning. Det romanska namnet "Viorna" för skogsklematis har också denna etymologiska innebörd. Det lär betyda bindvidjor och kommer av viburna, som är pluralis till viburnum. Släktingar till skogsklematisen, som lämnar bra bindmaterial finner man i alla världsdelar. Sålunda använder man enligt Hj. Eichler (1858) stänglar av *C. multistriata* på Lombok i den SÖ-asiatiska övärlden (Malesien) till att binda med. Även på andra håll, såsom i Nordamerika, Sydamerika och i Östasien, har man belägg för att arter närbesläktade med *C. vitalba* tillhörande *Clematis*-sektionen har använts som rep eller vidjor.

I Sydeuropa brukas rankorna av skogsklematis även till att förfärdiga fiskmjärdar, till korgarbeten och flätverk. Man gjorde även pipskaft av dem. De var praktiska och kunde kastas bort, då de sugits fulla av pipolja.

I kantonen Luzern i Schweiz kokade man förr rankor av skogsklematis för att taga fram ett bast ur den inre gula delen av barken. Bastet användes till att binda samman gräsbuntar av stagg, *Nardus stricta*, vilka man lade i de trätrattar, som mjölken silades i.

I detta sammanhang må också nämnas att på Nya Guinea lägger man med stenar fästade rankor av *C. phanerophlebia* i vattendrag för att bedöva fisk.

I Afrika har man använt torkade rötter av *C. scabiosifolia* (*Clematopsis scabiosifolia*) liksom fnöske till tunder, då man slog eld.

MEDICINSK ANVÄNDNING

Hos flera släkten inom smörblomsväxternas familj, *Ranunculaceae*, till vilken också *Clematis* hör, innehåller växtsaften ett ämne, som vid utvärtes bruk verkar brännande och blåsdragande. Den framkallar rodnad och blåsor på huden. Det kände man till redan under antiken. Den färska drogen av tre i Sydeuropa vildväxande arter, *C. flammula*, *C. vitalba* och *C. recta*, har alltsedan dess kallats "Herbae Flammula Jovis" (örter med Jupiters lilla eld).

De båda förstnämnda arterna har därför – trots att de har ganska olika utseende – i äldre litteratur ofta förväxlats. Sålunda har i **Herbarium des Apothekers Georg Oellinger zu Nürnberg** från 1553, den tydliga och fina bilden av skogsklematis försetts med påskriften "Flammula Jovis repens". Hos de förninneanska botanisterna avsåg dock det namnet vippklematisen, *C. flammula*. Så har man också felaktigt betecknat bilden i den sentida lilla utgåvan, Salzburg 1949, av nämnda unika handmålade verk.

I den medeltida läkekonsten användes i Europa örtartade delar av nyss nämnda *Clematis*-arter utvärtes som dragplåster likt spansk fluga och invärtes till bl.a. urin- och svett drivande medel. För det invärtes bruket varnade dock vissa läkare på 1700-talet.

Allioni säger i sin **Flora Pedemontana** (1785) om *C. flammula*, att "samvetsgranna läkare föreskriver numera icke 'Clematides' till invärtes bruk, även om det inte kan förnekas att de skulle kunna göra någon liten nytta som slemlösande medel vid förkylningssjukdomar och som urindrivande medel".

Hos Dioskurides (omkring 50 e Kr) finner man följande uppgifter om klematis – man anser att han avser *Clematis cirrhosa* – : ”extrakt av frön driver ut slem och galla; lägger man på blad botar de spetälska”.

I andra delar av världen användes vissa klematisarter till medicinskt bruk såväl invärtes som utvärtes särskilt bland primitiva folkslag. Sålunda finner man hos Hj. Eichler (1958) uppgifter från den sydöstasiatiska övärlden (Malesien), att på Java användes *C. leschenaultiana* mot buksmärtor. Saften av krossade blad av *C. javana* brukas på Java och Mindanao för öppna sår. På Talud-öarna virar man vid höftsmärtor rankor av *C. papuasica* om kroppen, och på Malaita lägger infödingarna krossade blad av denna art på huvudet vid feber. I Indokina (Kambodja, Laos och Vietnam) brukas dekokt på rötter av *C. smilacifolia* mot ledbrutenhet vid överansträngning.

Bland annat används följande arter i kinesisk medicin: *C. aethusifolia*, *C. hexapetala* och *C. intricata*. Man har kunnat köpa dem i norra Kina och Manchuriet som droger. Av *C. armandi*, en städsegrön art, vilken odlas som prydnadsväxt i Europa, använder man i kinesisk medicin hela plantan till urindrivande medel, framförallt i Hupeh och Szechuan.

I Central- och Sydamerika framställs av *C. dioica* en salva mot hudsjukdomar av bladen. För kosmetiska ändamål gör man avkok av blommor och blad. Rötterna av *C. grossa* ges i Mexiko mot illamående hos hästar.

Bladen av *C. hirsuta* används i Västafrika (Senegal) till att bota hudsjukdomar. I tropiska Afrika botar man med *C. villosa* (*Clematopsis scabiosifolia*) hosta och migrän medelst inhalationer. Krossade torkade blad blötlagda i varmt vatten mot reumatism. Torkade rötter används som fnöske.

På Madagaskar stötte den svarta befolkningen sönder blad av *C. mauritiana* till en gröt, vilken de lade mellan 8–10 lager av linneduk. Denna kompress lades på kinden vid tandvärk. Man aktade därvid på, att vätska ej trängde ut genom dukarna på huden så att den blev irriterad. (Commerson enl. Lamarck 1786.)

Uppiggande klematis

Till stimulantia har av forskares rön och av växtnamn att döma klematisarter brukats i skilda delar av världen.

Vad gäller skogsklematis har man rökt torkade stycken av rankorna som cigaretter. De ger bra drag och fattar inte eld. I Schweiz kallas de ”Rauchholz” eller ”Räucherli”; i Tyskland (Württemberg, Tübingen) ”Narrenholz”, vilket (enligt Hegi, *Flora von Mitteleuropa*) skulle komma därav, att när pojkar försökte sig på rökandet brukade de få svindel.

På engelska hänsyftar provinsnamnen ”Smoking Cane”, ”Gypsies Bacca” och ”Shepherd’s Delight” på nämnda användning.

I Östafrika använder Masaistammen i handen söndernuggade blad av *C. hirsuta* som luktsnus. Det ger en stark lukt, som man anser ’klarar hjärnan’.

Indianerna i nordvästra Nordamerika brukade de fint söndernuggade bl.a. den av *C. hirsutissima* till snusning. Sapota-indianerna använde rötterna av denna växt för att stimulera sina uttröttade hästar.

På Nya Guinea säges infödingarna ha givit sina hundar blad av *C. papuasica* i maten för att de skulle kunna springa snabbare.

Avkok av bark och stänglar av *C. forsteri* (*C. hexasepala*) brukas på Nya Zeeland som ett milt stimulerande medel.

Enligt Hegi har blommorna hos *C. vitalba* använts till tesurrogat.

KLEMATISLEGYMER

Man kan även använda klematis som grönsak. I Ryssland och Italien äter man de unga skotten av skogsklematis kokade i vatten som sparris. Man lägger också in dem kortskurna i vinäger till kapris

Dioskurides säger att man kan äta skott av *C. cirrhosa* om man lägger in dem i salt tillsammans med krasse, *Lepidium*.

KLEMATIS FÖR BEDRAGARE

Redan under antiken kände man som redan nämnts väl till de blåsdragande egenskaperna hos *C. flammula* och *C. vitalba*. Sålunda berättas, att under kejsar Nero's tid (54–68 e.Kr.) tiggarna i Rom brukade använda dessa båda växter, men kanske framför allt den förra, till att frambringa blåsor på händerna. Då de sträckte fram sina händer för att be om allmosor fick de därigenom större medlidande.

DOFTEN HOS KLEMATISBLOMMOR

Jo, visst doftar klematis!

Bland arterna är det vanligt att de skänker mer eller mindre starkt förnimbara doftsensationer. Hos de storblommiga hybriderna är det däremot ganska sällsynt.

När det gäller dofter vill man ju gärna karakterisera dem och jämföra dem med andra välkända doftande växter eller doftämnen. Här ger man sig dock in på mycket vanskliga spörsmål. Lukten är liksom smaken oftast subjektiv. Vad den ene tycker doftar fint, tycker en annan stinker, och rökaren känner vanligen inga dofter alls. Doftämnena i blommor förekommer också i olika koncentrationer. Är de svaga, förnimmer man dofterna i regel som angenäma. Är de alltför starka kan de uppfattas som oangenäma.

Doften hos hagtorn och rönn härrör från ämnet trimethylamin, och den uppfattas normalt som sympatisk. Blir den för stark, tycker man att lukten är obehaglig och påminner om fisk eller sillake. Det är också känt, att den fina doften hos jasmin kommer ur en mycket låg koncentration av ämnet skatol, samma ämne som ger de mänskliga ekskrementerna dess obehagliga lukt. Dofterna aktiveras ofta i värme och hög luftfuktighet. Så tycks det vara med dem som härrör ur trimethylamin. Vi vet ju att somliga växter däremot doftar mera mot kvällen då temperaturen är lägre och luftfuktigheten högre.

Det som dessutom gör spörsmålet vanskligt är det faktum, att doften hos olika individer inom samma art kan variera. Samma person finner hos vissa plantor ingen doft alls, hos andra en doft, som han tycker sig kunna associera med den hos någon viss växt. Hos åter andra finner han en helt annan och kanske finare doft. Bewerly Nichols säger i sin bok **Down the garden path** på s. 205 följande: »The sweet fragrance of the flowers gives to the mind an amiability in which the most fanciful conceptions flower freely.«

Vid några tillfällen har man tagit fasta på detta och sticklingsförokat sådana plantor med exklusiv doft och fått fram välluktande kloner, exempelvis *C. montana* '**Odorata**' och *C. montana rubens* '**Elisabeth**'.

Prof. F. Widder i Graz har i en artikel i tidskriften *Phyton*, 1951, behandlat dessa intressanta företeelser i en artikel om "Der Duft der *Clematis vitalba*-Blüten". Han visar här hur uppgifterna varierar i litteraturen. Under 1700-talet och början av 1800-talet nöjer man sig vanligen med att skriva "Flores odorati", blommor doftande. Senare karakteriserar man ofta doften. I Kerners **Pflanzenleben**, 1891, säges under "aminoide Düfte" (. . .) Doften hos

hagtorn upprepar sig med små avvikelser i blommorna hos päronträdet (. . .) och skogsklematisen (*C. vitalba*). Knuth (1898) upprepar Kerners upplysning och talar om den hagtornslignande från trimethylamin härrörande doften hos blommorna. Silva Tarouca-Schneider (1922 och 1931) liksom Bailey (1925) säger ”lätt doft av mandel”. Dessa senare uppgifter torde bero på att man förväxlar doften hos *C. vitalba* med den hos *C. flammula*, som just har en sötaktig mandeldoft. Graebner (1935) liksom Krüssmann (1937 också 1976) nöjer sig med att säga ”svagt välluktande” respektive ”svagt doftande”.

Vad som föranledde Prof. Widder att ägna sitt intresse åt blomdoften hos skogsklematis var att han i en villaträdgård i Graz fann en planta med en doft, som påminde om terosor. Dofthen var så stark att det under blomningstiden låg som ett doftmoln över gatan utanför, något som väckte hans intresse, enär han inte kunde se en enda ros i grannskapet. Han började att undersöka hur vildväxande plantor av skogsklematis i Österrike doftade. Hos de flesta kunde han inte finna någon doft alls. Men på två platser träffade han på samma terosdoft, en gång på sluttningen av Koralpe och en andra gång i Karawanken. Han framhåller att detta givetvis inte hindrar att plantor med hagtornsdoft förekommer, men han ställer sig kritisk till den gängse uppfattningen att doften hos skogsklematis skulle komma ur trimethylamin och efterlyser nya ingående undersökningar.

Att doften hos skogsklematis sedan gammalt har uppfattats som angenäm vittnar redan John Gerard (1597) om i sin **Herball or Generall History of Plants**. Han säger, att den vanligen kallas »Viorna, quasi via ornans« – emedan den smyckar vägarna – och är uppskattad för den vackra syn och angenäma doft den skänker de vägfärande och därför ger jag den namnet »Traveller’s joy«.

Vad som är intressant med dofterna hos vissa klematis är att de framträder starkast under solvarma dagar och då lockar till sig mängder av främst pollensamlade insekter. Författaren har vid en sydvägg ett mycket stort exemplar av den med skogsklematis närbesläktade *C. gouriana*. Dess doft påminner närmast om hägg. Under varma och stilla sensommardagar lockar den med sin doft till sig tusentals insekter, främst steklar, av många slag.

Här följer en lista på doftande klematis. För de flesta har uppgifterna påträffats i botanisk litteratur och trädgårdsböcker. Oftast anges endast ”doftande”, ”svagt doftande”, ”starkt doftande”, vilket kanske är riktigast, eftersom människor uppfattar dofter så olika. Ibland lämnas en viss karakteristik av doften och i några fall är det författarens omdömen grundade på upplevda sinnesintryck. Det finns givetvis många klematisarter för vilka uppgifter ej påträffats eller där botanisterna underlåtit att lämna upplysning om deras doft. Listan är ej fullständig vilket framgår av beskrivningarna.

Tabell över doftande klematis, småblommiga och storblommiga

+ anger att i Sverige arten endast kan odlas i vinterträdgårdar eller kalla växthus med tillskott av värme under vintern.

C. aethusifolia (NÖ Asien) Har en om kryddnejlikor påminnande, fin parfymdoft.

C. aethusifolia var. *latisecta* (NÖ Asien), som ovan.

+*C. afoliata* (Nya Zeeland) En angenäm doft av tibast (Daphne) **Markham** 70, 1935.

C. apiifolia (NÖ Asien) Doftande, men troligen individuellt variabel. Somliga med doft som vitmåra.